

Μνήμων

Τόμ. 9 (1984)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΑΛΕΞ. ΚΙΤΡΟΦ: 'Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ● H. FLEISCHER — ΑΡ. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ (έπιμ.): 'Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη (24.6-10.9. 1944) ● LARS BÆRENTZEN: 'Η λαϊκή ύποστήριξη του ΕΑΜ στο τέλος της Κατοχής ● Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ: Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες μετά την απελευθέρωση ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: 'Εταιρεία 'Ελληνικής 'Ατμοπλοΐας (1857-1869). 'Υποθέσεις έρευνας και προβληματική ● Γ. ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ: Γάμοι στην 'Ερμούπολη (1845 - 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μίας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19ου αιώνα ● Μ. ΧΡ. ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ: «'Ο θάνατος του Δημοσθένους» του Ν.Σ. Πίπικολου και ο Γρηγόριος Παλαιολόγος ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: 'Ο πεζός λόγος. Δύο μαρτυρίες για το 1945

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1978

ΑΘΗΝΑ 1984

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.271](https://doi.org/10.12681/mnimon.271)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1984). ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ. *Μνήμων*, 9, 174–193. <https://doi.org/10.12681/mnimon.271>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ρίξει πλούσιο φῶς στὶς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1944. Κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἴσως φιλοδοξία μιᾶς ἐργασίας πολὺ πιὸ ἀνεπτυγμένης στὸν χρόνον καὶ στὸν τόπον, ποὺ νὰ ἀσχολεῖται δηλαδὴ περισσότερο μὲ τὰ γενικότερα πολιτικὰ δεδομένα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ μὲ τὶς ἐξελίξεις τῶν μεγάλων ρευμάτων τοῦ διεθνοῦς πολιτικοῦ στίβου.

Ἡ σωστότερη ἔκφραση γι' αὐτὸ ποὺ ἐπιχειροῦμε νὰ δώσουμε ἐδῶ, εἶναι ἡ ἰχνηλασία τῆς ποιότητος καὶ τῶν καταβολῶν μερικῶν ἀπὸ τὶς προοπτικὲς αὐτές, ἡ ἐξακρίβωση τῶν ἀντίστοιχων δυνατοτήτων ὑλοποίησής τους καὶ ἡ θεμελίωση ἀφετηριῶν ποὺ ἴσως ὀδηγήσουν σὲ καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος.

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι πιθανὰ πολὺ πρώιμη σὰν ἀπόπειρα ἐρμηνείας, καὶ εἶναι καταδικασμένη ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ ξεπεραστεῖ γρήγορα, καθὼς πιὸ σύνθετες προσεγγίσεις—σπάνιες σήμερα—θὰ βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ἡ ἀποχώρηση τῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα συνέπεσε μὲ τὴν μεγάλη κρίση τῆς Wehrmacht τὸ Φθινόπωρον τοῦ 1944. Κρίση ποῦ, προαναγγέλλοντας τὸ σύντομο τέλος τοῦ πολέμου, ὄξυνε τοὺς ἀνταγωνισμοὺς ἀνάμεσα στοὺς συμμάχους.

Στὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου μόνον σταμάτησε, γιὰ λόγους ἐφοδιασμοῦ, ἡ συμμαχικὴ προέλαση στὸ δυτικὸ μέτωπο. Οἱ συμμαχικὲς δυνάμεις εἴτε εἶχαν διαβεῖ, εἴτε ἄγγιζαν τὰ σύνορα τῆς Γερμανίας. Ἡ ἀντίστοιχη συμμαχικὴ ἐπίθεση στὴν Ἰταλία, ἄσχετα μὲ τὴν ἐξέλιξή της, εἶχε βάλει μπροστά της ὑψηλοὺς στόχους ποὺ ἐφθάναν μέχρι καὶ τὴν Βιέννη.

Στὰ ἀνατολικά, ἡ καταστροφὴ εἴκοσι μεραρχιῶν τοῦ Ἄξονα στὴν Ρουμανία τὸν Αὐγούστο, οἱ ἐξελίξεις στὴν Βουλγαρία στὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ ἡ πίεση τῆς ἐξεγερμένης Γιουγκοσλαβίας ἔφεραν τὴν ραγδαία προέλαση τῶν σοβιετικῶν δυνάμεων. Ἡ προέλαση αὐτὴ σταμάτησε

—και έδω για λόγους έφοδιασμού—τόν Νοέμβριο, βαθιά μέσα στην Ουγγαρία.

Ή κατάσταση στα μέτωπα υπαγόρευε και τις διαφορετικές πολιτικές αντιλήψεις των μεγάλων συμμάχων για τὸ ποῦ έπρεπε νά ριχθεῖ τὸ κύριο βάρος. Οἱ Ἀγγλοι πίστευαν ὅτι μιὰ ιδιαίτερη προσπάθεια ἀπὸ τὴν μεριὰ τους στὸ ἰταλικὸ μέτωπο θὰ τοὺς έφερνε στὴν Γιουγκοσλαβία καὶ στὴν Αὐστρία πρὶν φθάσουν ἐκεῖ οἱ Ἀμερικανοὶ ἢ οἱ Ρῶσοι. Μία τέτοια εξέλιξη θὰ δημιουργοῦσε ἓνα εἶδος σφήνας στὴν στρατιωτικὴ διάταξη, σφήνα ποὺ θὰ εἶχε σίγουρο πολιτικὸ ἀντίκτυπο στὰ τραπέζια τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὸ μοίρασμα τῆς ἐπιρροῆς στὴν αὐριανὴ Εὐρώπη. Αὐτὸ σήμαινε ταυτόχρονα ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦταν στρατιωτικὰ πολὺ μπλεγμένη στὸ ἰταλικὸ μέτωπο, ὅτι πίστευε σ' αὐτὸ καὶ πῶς ὅλη τούτη ἡ φροντίδα μείωνε κατὰ πολὺ τὶς δυνατότητες ποὺ εἶχε γιὰ στρατιωτικὴ επέμβαση ἄλλοῦ. Τὸ θέμα ἐνδιέφερε ἄμεσα τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ ἐξελίξεις στα βόρεια τῆς Ἑλλάδας δημιουργοῦσαν νέες πολιτικές ἰσορροπίες. Πρὶν ἀρχίσει ἡ ἑλληνικὴ ἀπελευθέρωση, ἥδη στὶς 8 Σεπτεμβρίου, ἡ Βουλγαρία ἀπέκτησε κυβέρνηση Πατριωτικοῦ Μετώπου μὲ διάφανους πολιτικοὺς προσανατολισμούς. Στὴν Ρουμανία, ὅπου οἱ ἐξελίξεις ἦταν ἀκόμα περισσότερο πολὺπλοκες καὶ βασανιστικές, μποροῦσε ἥδη κανεὶς νὰ μαντέψει τὴν ἐκεῖ πολιτικὴ εξέλιξη. Στὴν Γιουγκοσλαβία καὶ στὴν Ἀλβανία ἦταν προφανὲς ὅτι ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων εὐνοοῦσε τοὺς πολιτικοὺς συνασπισμοὺς ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τὸ ΕΑΜ καὶ τὸ ΚΚΕ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀναμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ χάρτη στὴν Εὐρώπη καὶ στὰ Βαλκάνια ἔδινε ὀρισμένες πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὸ πιθανὸ πολιτικὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδας. Ὑπῆρχε ὅμως ἐδῶ, σὰν σοβαρότατος παράγοντας, ἡ διάθεση τῆς Μεγάλης Βρετανίας νὰ μὴν ἀφήσει ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς πολιτικοστρατιωτικῆς τῆς ἐπιρροῆς μία χώρα ποὺ τῆς ἦταν ἀκόμα ἀπαραίτητη. Σὲ ἀντιστοιχία θὰ μποροῦσαμε νὰ συνυπολογίσουμε τὴν πιθανή—ἄμεση ἢ ἔμμεση—σοβιετικὴ παρέμβαση, γιὰ τὴν ἐνίσχυση ἢ μὴ τοῦ ΚΚΕ. Στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε.

ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΙ ΣΤΑ 1944

Ἡ κατάσταση στὸν ἑλληνικὸ πολιτικὸ πῶρο εἶχε παγιωθεῖ στὶς παραμονές τῆς ἀπελευθέρωσης, μὲ τὴν δημιουργία δύο ἀντίπαλων συνασπισμῶν ποὺ διεκδικοῦσαν τὴν ἐξουσία. Ἄν καὶ ἡ χώρα εἶχε ἥδη μακρόχρονη ἐμπειρία πόλωσης καὶ διχασμοῦ, τὸ φαινόμενο παρουσίαζε στὰ 1944 ριζικὰ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὶς ἀνάλογες καταστάσεις τοῦ μεσοπο-

λέμου.¹ Τώρα, στο κέντρο της διαμάχης βρισκόταν ή ίδια ή κοινωνική οργάνωση της χώρας, ο τρόπος της ζωής της, ή επιλογή του πολιτισμού της. 'Ο «διχασμός» του μεσοπολέμου δέν έφτανε τόσο μακριά.

Οί παράγοντες που δημιούργησαν αυτήν την νέα διάταξη των πραγμάτων αναπτύχθηκαν και έδρασαν κύρια μέσα στην κατοχή. Οί εξελίξεις του μεσοπολέμου, ή ανάπτυξη του κράτους χωρίς τις ελπίδες και τὰ όνειρα της «Μεγάλης Ίδεας», χωρίς τις μάξες του έκτός των συνόρων έλληνισμού, με τις κοινωνικές ανακατατάξεις που απλώνονταν όσο προχωρούσε ή άφομοίωση των προσφύγων, βρίσκονταν πίσω από τις ραγδαίες προόδους που συντελέστηκαν μέσα στην κατοχή στον πολιτικό χώρο. Οί τραγικές συνθήκες των χρόνων εκείνων, ή πολύμορφη καταλυτική πίεση που δέχτηκε ό έλληνικός χώρος σέ όλους τους τομείς της ύπαρξής του, έσπασαν τους παραδοσιακούς θεσμούς της έξουσίας και ανέδειξαν την συλλογική θέληση για αλλαγή.²

Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ

'Ο συνασπισμός των κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων που είχαν σάν επιδίωξη την επαναφορά της χώρας στο προπολεμικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, κάλυπτε τὸ 1944 ένα πλατὺ φάσμα τάσεων και συμφερόντων. 'Η κατοχή φαίνεται νά προκάλεσε σ' αὐτούς τους όπαδούς του status quo πολυποίικιλες ανακατατάξεις. Στά παραδοσιακά άρχοντα στρώματα του μεσοπολέμου προστέθηκαν νέες κατηγορίες και ομάδες που απέκτησαν ή ενίσχυσαν την οικονομική τους επιφάνεια μέσα στίς ευκαιρίες της κατοχής.³ 'Αντίθετα, άλλες κοινωνικές ομάδες είδαν την οικονομική τους θέση νά καταρρέει, πράγμα που τις μετατόπισε πρὸς άλλους κοινωνι-

1. Αυτό στην ουσία των πραγμάτων και όχι στην επιφανειακή τους έκφραση. 'Ο διχασμός άριστεράς/δεξιᾶς του 1944 είχε πολλά κοινὰ έξωτερικά με αντίστοιχες έκφράσεις του μεσοπολέμου : πρβλ. Γ. Μαυροκορδάτος, «Οί διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Έλλάδα», στὸ : *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Έλλάδα*, Αθήνα 1977, σ. 160.

2. Τὸ σπάσιμο είχε άρχίσει μάλιστα από την μεταξική περίοδο, όπου ό χρόνιος παραμερισμός των πολιτικών κομμάτων από την έξουσία άποδυνάμωσε τις λειτουργίες που αὐτὰ έξυπηρετούσαν : π.χ. σύστημα βουλευτῆ - τοπάρχη - έκλογικῆς πελατείας. 'Η άπουσία αὐτὼν των παραγόντων πρὶν και μετά την κατοχή έκανε δυνατή την υποκατάσταση τους από τις νέες οργανωτικές-πολιτικές σχέσεις που πρότεινε ή άριστερά.

3. Την σημασία των κοινωνικών αὐτὼν ομάδων μπορούμε νά την συμπεράνουμε από την λογική και τὸ πνεύμα νόμων όπως ό 182 της 10/12 Μαρτίου 1945, «περὶ ειδικῆς φορολογίας των κατά την πολεμικήν περίοδον πλουτησάντων». Κάτι τέτοιο ήταν φυσικό έπακόλουθο της τότε κατάστασης (ύπερδιόγκωση παραλλήλου δικτύου άγορᾶς—μαύρης)—πεινά κλπ.). Είναι επίσης ενδιαφέρον θέμα αναζήτησης ή τύχη των περιουσιών των δεκάδων χιλιάδων Έβραίων που έξοντώθηκαν από τους Γερμανούς.

κούς προσανατολισμούς.⁴ Στη συνηθέστερη περίπτωση οί αλλαγές αυτές εκφράστηκαν με ήθικό, πατριωτικό λεξιλόγιο στην καθημερινή πολιτική έκφραση της εποχής, όπου οί όροι συνεργάτης, πατριώτης έδιναν τόν τόνο. "Όπως και νά έχει τὸ πράγμα, ἂν καὶ οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀκόμα μελετηθεῖ ἔστω καὶ μὲ στοιχειώδη τρόπο, μποροῦμε νὰ τὶς χαρακτηρίσουμε σὰν πολὺ σημαντικές καὶ νὰ τὶς συνυπολογίσουμε σὲ κάθε προσέγγιση τῆς τότε πραγματικότητας.

Τὸ 1944 νέες καὶ παλιές δυνάμεις συγκλίνουν ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴν τοὺς ἐκπροσώπηση καὶ συσπειρώνονται προοδευτικὰ γύρω ἀπὸ τὴν κυβέρνηση Παπανδρέου. Στὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ παράλληλη ὑπαρξὴ τῶν κυβερνήσεων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Καΐρου ἐκφράζε κατὰ κάποιο τρόπο καὶ τὶς ἀνακατατάξεις στὰ πλαίσια τῶν κυρίαρχων τάσεων. Οἱ δεσμοὶ μεταξύ τους ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ εἶναι ἰσχυροὶ καὶ ἐντάθηκαν ἀκόμα περισσότερο καθὼς γινόταν ἐπιτακτικότερη ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἀντίπαλου συνασπισμοῦ. Δεῖγμα τοῦ βαθμοῦ ἐνοποίησής τους εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἔκτη παράγραφος τοῦ Συμβολαίου τοῦ Λιβάνου⁵ δὲν εἶχε παρὰ πολὺ σχετικὴ ἐφαρμογή, καθὼς καὶ ἡ ἐλάχιστη ἐμβέλεια τῶν μεταπελευθερωτικῶν νομοθετημάτων ποὺ πρόβλεπαν τὴν ἀφαίρεση τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν ποὺ ἀποκτήθηκαν χάρι στίς εἰδικές συνθήκες τῆς κατοχῆς.

Ἡ διαδικασία τῆς συνένωσης ἦταν ἀνάγλυφη καὶ ἀκολουθοῦσε τὶς τύχες τῆς πάλης ἐνάντια στὸν συνασπισμὸ τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ διορατικὸς Παναγιώτης Κανελλόπουλος βλέποντας τὴν γενικὴ τάση, φαίνεται νὰ ἀγανακτεῖ τὸν Μάρτιο τοῦ 1944 μὲ τὴν περιφρόνηση ποὺ ἔδειχνε τότε ἡ κυβέρνηση τοῦ Τσουδεροῦ πρὸς τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες ποὺ κινοῦνταν μέσα ἢ γύρω ἀπὸ τὴν κυβέρνηση Ράλλη.⁶ Ἦταν ἡ ἐποχὴ ἀκόμα ποὺ μηνύματα - ἐκκλήσεις γιὰ συνεργασία τοῦ Βεντήρη πρὸς τὸν Τσουδερό χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὸν τελευταῖο σὰν «αἰτήσεις γιὰ συγχωροχάρτι». Ἡ ἄποψη τοῦ Κανελλόπουλου δὲν ἄργησε νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἄξονας τῆς σχετικῆς ἀντίληψης τῆς κυβέρνησης Παπανδρέου. Στὸν Λίβανο, ὁ Βεντήρης συμμετεῖχε μαζί μὲ ἄλλους ἐκπροσώπους τῶν «Ἐθνικῶν Ὁργανώσεων» τῆς Ἀθήνας. Ὁ ἴδιος καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐκπροσώπους εἶχαν κινηθεῖ πρῶτύτερα στὰ παρασκήνια ἢ στὸν μηχανισμό τῶν κυβερνήσεων τῆς Ἀθήνας.

Τὸ φαινόμενο τῆς συνένωσης παίρνει ἀκόμα μεγαλύτερες διαστάσεις τὸ καλοκαίρι τοῦ 1944, ὅσο μάλιστα τὸ ΕΑΜ δίσταζε νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν

4. Οἱ μεταβιβάσεις ἀκινήτων εἰδικὰ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀθήνας μποροῦν νὰ δώσουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸ ρεῖμα τῆς πτώχευσης μερικῶν καὶ τοῦ πλουτισμοῦ ἄλλων.

5. Περὶ τῆς ἐπιβολῆς «σκληρῶν κυρώσεων κατὰ τῶν προδοτῶν τῆς πατρίδος καὶ κατὰ τῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς δυστυχίας τοῦ λαοῦ μας. . .».

6. Π. Κανελλόπουλος, *Ἡμερολόγιο*, Ἀθήνα 1977, σ. 514.

συμμετοχή του στην κυβέρνηση συνασπισμού που συμφωνήθηκε στον Λίβανο. Μία πιθανή επικράτηση του ΕΑΜ και η ανάγκη να οργανωθεί ή αντίσταση έναντίον του, συνετέλεσαν ώστε μεγάλες ομάδες παραγόντων του κατοχικού Κράτους, παραγόντων οργανισμών, μελών «Εθνικών Ὑργανώσεων» ή και αναποφάσιστοι πολιτευτές να φεύγουν για την Μέση Ἀνατολή, ισχυροποιώντας τὸ ἐκεῖ Κράτος. Σ' αὐτὴν τὴν μεταφορὰ οἱ Ἀγγλοι εἶχαν τὸν βασικὸ ρόλο. Ταυτόχρονα ἡ συνεργασία τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Καίρου—Ἑλλήνων καὶ Ἀγγλῶν—μὲ τὸν κατοχικὸ κρατικὸ μηχανισμό (Ἀστυνομία, Χωροφυλακὴ κλπ.) καὶ μὲ τὶς ὁργανώσεις ποὺ ἀντιμάχονταν τὸ ΕΑΜ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ στενὴ.

Στὴν ἀπελευθέρωση ἡ βασικὴ κατεύθυνση αὐτῶν τῶν χώρων ἦταν μία : ἡ ἐπιβίωσή τους, πολιτικὴ, κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ. Ἡ διατήρηση τῶν προνομίων ποὺ εἶχαν στὴν χώρα. Αὐτὸ τοὺς ἔδωσε μιὰ κοινὴ προοπτικὴ καὶ τοὺς ἔδωσε μὲ μιὰ ἰσχυρὴ πολιτικὴ ἐνότητα, ἄσχετα ἂν γιὰ προφανεῖς λόγους χρειάστηκε νὰ θυσιάστούν λίγα (πολὺ λίγα) πρόσωπα - ἐκτελεστές. Φυσικὰ καὶ σὲ αὐτὴν τὴν ἐνότητα ὑπῆρχαν ρωγμές, καὶ σὲ αὐτὸν τὸν κανόνα ὑπῆρχαν ἐξαιρέσεις. Ἦταν ὅμως μικρῆς σημασίας. Ὁ πάντα ἀδιόρθωτος Πάγκαλος δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ προετοιμάσει ἕνα νέο πραξικόπημα. Τὸ σχέδιό του ὅμως οὔτε πλησίασε στὸ στάδιο τῆς ὑλοποίησής του μέσα στὴν γενικὴ ἀγωνία τῶν ἡμερῶν τοῦ Ὀκτωβρίου. Μερικοὶ Φιλελεύθεροι, διαισθανόμενοι τὸν παραμερισμὸ τους, καταφεύγουν σὲ μικρο-εκβιασμοὺς καὶ μικρο-ελιγμοὺς γιὰ νὰ ἐπανακτήσουν τὶς χαμένες τους θέσεις. Πρόκειται, καὶ στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωσι, γιὰ πραχτικὲς — ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος, ποὺ δὲν καθόριζαν τὴν πολιτικὴ συνείδηση τῆς παράταξής τους σὰν σύνολο. Δὲν εἶχαν ἐξ ἄλλου οὔτε συνέπειες οὔτε συνέχεια. Ἡ ἐνοποίηση τῶν στρατοπέδων τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν ομάδων ἐγίνε χωρίς ἄλλα ἐπεισόδια.

Μιὰ τέτοια πολιτικὴ πράξη, ποὺ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ ἐπιβίωσι, δὲν ἐπρόκειτο νὰ μὴν ἔχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ἐνα σοβαρὸ τμήμα τῶν δυνάμεων ποὺ θὰ κυβερνοῦσαν τὴ χώρα θὰ εἶχε τὶς πηγὲς τῶν ἰδεολογικῶν του ἀναφορῶν στὴ λογικὴ τῆς μαύρης ἀγορᾶς, στὸ πνεῦμα τοῦ εὐκαιριακοῦ πλουτισμοῦ χωρίς κόπο, χάρη σὲ εἰδικὲς συνθήκες. Ἡ ἰδεολογικὴ αὐτὴ ἀναφορὰ παγιώθηκε μετέπειτα καὶ διαφοροποίησε ριζικὰ τὸ Κράτος τοῦ ἐμφύλιου καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὸ διαδέχτηκε ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ μεσοπολέμου.

Τελευταία ἀκολούθησε καὶ ἡ ἐνοποίηση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν χώρων αὐτῶν. Ἡ Ἀστυνομία, ἡ Χωροφυλακὴ, τὰ μέλη τῶν «Εθνικῶν Ὑμᾶδων», ὁ Τσαοὺς Ἀντὼν καὶ ὁ Ζέρβας δὲν παρουσίασαν ἰδιαίτερες δυσκολίες στὴν ἐνσωμάτωσή τους στὸν ἐνιαῖο στρατιωτικὸ μηχανισμό ποὺ προοριζόταν νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ΕΛΑΣ. Γιὰ ἄλλα ὅμως ἔνοπλα συγκρο-

τήματα τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἀπλά. Αὐτὸ ἴσχυε κύρια γιὰ τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας καὶ γιὰ ὁμάδες ἀνοιχτῆς συνεργασίας μὲ τὸν καταχτητὴ, ὅπως ὁ ΕΕΣ τοῦ Παπαδόπουλου. Γι' αὐτοὺς ἡ ἐνσωμάτωση θὰ γινόταν σταδιακά, μὲ τρόπο ὥστε νὰ ἀποφεύγονται διπλωματικές ἐμπλοκές. Ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὰ στρατόπεδα «ἀνανήψεως» καὶ ἐπανεξοπλισμοῦ στὸ Γουδι ἢ στὶς Σπέτσες. Ἀργότερα, τὸν Δεκέμβριο, προχώρησε μὲ τὴν μετονομασία τους σὲ Ἐθνοφρουρὰ καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἔνταξή τους στὶς Ἐθνικὲς Δυνάμεις. Γιὰ τὸν ΕΕΣ τοῦ Παπαδόπουλου ὑπῆρχε πολὺπλοκο σχέδιο ἐνσωμάτωσης ποὺ ὅμως πῆρε περιπετειώδη χαρακτῆρα. Ἐγινε μιὰ προσπάθεια ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους νὰ τὸν ἐντάξουν σὰν συμμαχικὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ... στρατηγοῦ Σαράφη (!).⁷ Ὁ ἐλιγμὸς ἀπέτυχε, ὁ ΕΕΣ διαλύθηκε καὶ ἡ ἐπανασυναρμολόγηση τῶν στοιχείων του ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐμφύλιου.

Ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης συνάντησε ἰδιαίτερα προβλήματα ἐκεῖ ὅπου ἔδρασε ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, στὴν Πελοπόννησο ἢ στὸ Κιλκίς, ὅπου μιὰ μεγάλη μάζα ἐνόπλων δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγει τὸν διασκορπισμὸ τῆς ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ. Γενικὰ ὅμως οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις πέτυχαν, χωρὶς ἰδιαίτερες δυσκολίες, νὰ ἐπανασυστήσουν μιὰ στρατιωτικὴ βάση γιὰ τὴν πολιτικὴ τους.

Οἱ πολιτικὲς φιλοδοξίες τῆς δεξιᾶς στὴν ἀπελευθέρωση ἦταν ἰδιαίτερα μετριοπαθεῖς. Ὅχι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν εὐρύτερες προτάσεις γιὰ συγκεκριμένο τρόπο ζωῆς καθὼς καὶ εἰδικὲς κοινωνικὲς ἐπιλογές. Τὸ ἄγχος ὅμως γιὰ τὴν πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τοὺς ἐπιβίωση τὶς ὑπερκαλύπτε καὶ τὶς περιορίζει στὶς ἀνάγκες τῆς διαμάχης μὲ τὸν ἀντίστοιχο συνασπισμὸ τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, στὸν λόγο του «τῆς ἀπελευθερώσεως», συνόψισε αὐτὲς τὶς ἄμεσες φιλοδοξίες ἀρκετὰ ἀνάγλυφα : ἀνοικοδόμηση μὲ τὴν φροντίδα τῶν Μεγάλων Συμμάχων — πρᾶγμα ποὺ κατοχύρωσε τὴν ξενικὴ παρουσία στὴν χώρα σὰν ἐγγύηση κατὰ τῶν ξαφνικῶν ἀλλαγῶν. Ἀνασύσταση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ μὲ βασικὸ ἄξονα τοὺς κλάδους τῆς δημόσιας τάξης καὶ τῆς ἀσφάλειας, τὶς ἐνοπλεις δυνάμεις, τὸν νόμο — ἐγγύηση τοῦ κοινωνικοῦ κατεστημένου — καὶ τὴν πειθαρχία. Αὐτὴ ἡ ἐναγώνια πρόσβλεψη στὸν μηχανισμό καταστολῆς σὰν ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο ὄρου ἐπιβίωσης θὰ σημάδευε, ἀναγόμενη σὲ ἰδεολογία, τὴν μετέπειτα πολιτικὴ σκέψη ὅσων θὰ κυβερνοῦσαν αὐτὸν τὸν τόπο.

Ὁ ἴδιος ὁ «Λόγος τῆς Ἀπελευθερώσεως» τοῦ Παπανδρέου περιεῖχε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλες ἐπαγγελίες (δίκαιη κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, κάθαρση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἐλευθερίες καὶ ἀκόμα καὶ Λαο-

7. Γύρω ἀπὸ τὸ σχέδιο βλ. : FO 371/43694 R. 16924.

κρατία...), οί όποίες όμως φάνταζαν μόνο σάν δημαγωγικές. Αὐτή καθ' ἑαυτὴ ἢ συγκρότηση καὶ ἡ σύνθεση τοῦ συνασπισμοῦ τῶν ἀρχόντων στρωμάτων ἐμπειριεῖχε τὴν ἀνάγκη ὄχι μόνο νὰ διατηρηθεῖ τὸ προπολεμικὸ status quo, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο τὸ νέο ἀκόμα ποὺ δημιουργήθηκε μέσα στὴν κατοχὴ μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνοδο ὀρισμένων κοινωνικῶν χώρων. Στὴν κατεύθυνση τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἡ κυβέρνησις Παπανδρέου δὲν μποροῦσε νὰ κάνει τὸ παραμικρὸ βῆμα χωρὶς νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὴν ἴδια τῆς τὴν ὑπόστασι, τὶς ἴδιες τὶς ἰσορροπίες ποὺ τὴν στήριζαν, τὴν ἴδια τῆς τὴν φυσιογνωμία καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ κοινωνικοῦ χώρου ποὺ τὴν ἀνέδειξε.

Οἱ ἐπαγγελίες αὐτὲς εἶχαν σάν ἀπαραίτητο ἐπιστέγασμα τὴν ἀναζήτηση μιᾶς «Μεγάλης Ἑλλάδος», ὄχι στὸ μέγεθος ἐκείνης τοῦ Βενιζέλου, ἀλλὰ τουλάχιστο μὲ τὴν Βόρεια Ἑπείρο, μὲ ἐπέκτασι τῶν μακεδονικῶν καὶ τῶν θρακικῶν συνόρων πρὸς τὰ βόρεια, μὲ τὰ Δωδεκάνησα καί, φυσικά, χωρὶς τὴν Κύπρο. Ὁ πολιτικὸς στόχος ἦταν ἡ ἀναβίωσι μιᾶς παραλλαγῆς τῆς Μεγάλης Ἰδέας ποὺ μέχρι τὴν τότε πρόσφατη περίοδο εἶχε ἀποδείξει ὅτι συγκινοῦσε τὸν λαό. Ἀπέναντι στὰ ὄνειρα τοῦ ἀριστεροῦ συνασπισμοῦ κτιζόταν ἓνα ἰδεολογικὸ σχῆμα μὲ ἔντονες ἀναφορὲς στὸ παρελθόν. Ὁ κυρίαρχος συνασπισμὸς μιλοῦσε γιὰ τὸ μέλλον ἀναφερόμενος στὰ παλιὰ ὄνειρα ποὺ εἶχαν ἤδη γιὰ πάντα χαθεῖ. Δείγμα τῆς μεγάλης κρίσις ποὺ περνοῦσαν οἱ προοπτικὲς του.

Πουθενά, μὰ πραγματικὰ πουθενά δὲν διαφαινόταν μιὰ διαφορετικὴ προοπτικὴ γιὰ τὸν συνασπισμὸ τῆς συνέχειας. Κανένα μεγάλο ὄνειρο, κανένα μεγάλο σχέδιο γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ πάλη γιὰ τὴν ἐπιβίωσι κάλυπτε τὰ πάντα. Οἱ ἄλλοι δρόμοι ἦταν κλειστοί, ὑποταγμένοι στὸν κεντρικὸ στόχο. Ἡ δόμησι τῶν χώρων ποὺ θὰ κυβερνοῦσαν τὴν Ἑλλάδα μέσα σὲ τέτοιες συνθῆκες χάραξε βαθιὰ τὴν μέθοδο διακυβέρνησις αὐτοῦ τοῦ τύπου. Τὰ μεγάλα σχέδια, οἱ μακροπρόθεσμες προβλέψεις καὶ προοπτικὲς θὰ ἀπουσίαζαν καὶ στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν. Ἡ χώρα θὰ βάδιζε μὲ βάση τὸ καθημερινό, μὲ βάση τὸ «μπάλωμα», μὲ βάση τὴν λογικὴ τοῦ «βλέποντας καὶ κάνοντας». Ἡ πηγὴ τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῆς διακυβέρνησις ἦταν σὲ ἓνα βαθμὸ καὶ οἱ μέρες τῆς ἀγωνίας τοῦ 1944.

Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΑΜ

Ὁ συνασπισμὸς τῆς ἀριστερᾶς δὲν εἶχε τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀντιπάλους του πρόβλημα προοπτικῶν. Ἦταν ὁ συνασπισμὸς ποὺ ἔβαζε νέες προτάσεις γιὰ τὴν ἐξέλιξι τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, ποὺ ἐπαγγέλλονταν τὴν ἀνατροπὴ τοῦ παλιοῦ. Εἶχε ἓνα ἐνεργητικὸ ρόλο ποὺ τοῦ ἄφηνε ἀνοιχτὲς πολὺς ἐπιλογές. Δὲν εἶχε τίποτε, σκόπευε νὰ ἀποσπάσει καὶ νὰ καταχτήσῃ — νὰ διαμορφώσῃ. Μιὰ πληθώρα δρόμων ἀνοίγονταν μπροστά του.

Το πρόβλημα γεννιόταν μέσα σ' αυτόν τον συνασπισμό σ' αν συνάρτηση ακριβώς της πληθώρας των δυνατών επιλογών. Οί βασικές κατευθύνσεις είχαν εδω διαφορές, τόσο στη βάση όσο και στην κορυφή. Οί Άρισστεροι Φιλελεύθεροι, οί άγροτιστές, οί διάφορες προσωπικότητες της άρισστεράς και της δημοκρατίας είχαν διαφορετικές ως ένα σημείο άπόψεις για τo μέλλον. Πηγή αυτών των διαφωνιών ήταν τόσο ή άναπαραγωγή παλιότερων πολιτικών θέσεων και καταστάσεων, όσο και οί πραγματικές κοινωνικές αντίθέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στους πολίτες που άκολουθούσαν τo ΕΑΜ και τήν ΠΕΕΑ. Ή σχετική με τις βασικές επιλογές διαμάχη υπήρχε και μέσα στο ίδιο τo ΚΚΕ. Και εδω έπαιρνε μεγάλη σημασία, μιá και τo κόμμα αυτό καθόριζε σέ μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις των πραγμάτων.

Ύπηρχε πρώτα ή ίδια ή φυσιογνωμία του κόμματος. Ό γενικός κανόνας που διατύπωσε ό Hobsbawm για τá κομμουνιστικά κόμματα του μεσοπολέμου, ότι προέρχονταν δηλαδή άπό τόν (άποτυχημένο) γάμο μεταξύ της έθνικης άριστεράς και των ιδεών και σχημάτων που προέκυψαν άπό τήν μπολσεβίκικη έπανάσταση, είχε τήν σημασία του και για τήν συγκεκριμένη κατάσταση. Τo ΚΚΕ προσπαθούσε νά εφαρμόσει τήν γενική γραμμή του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος στις είδικές καταστάσεις της χώρας. Τo ένα δέν ανταποκρινόταν άναγκαστικά στο άλλο. Με αυτό τόν τρόπο τo ΚΚΕ συνέχιζε νά άναπτύσσει τo ΕΑΜ με τήν λογική του Έθνικου Μετώπου, τήν στιγμή που αυτό δέν ήταν παρά ένα τυπικά λαϊκό μέτωπο.⁸ Προσπαθούσε νά έπεκτείνει τήν έθνικη ένότητα σέ τέτοια πεδία ώστε νά περιλαμβάνει και τόν ίδιο τόν πολιτικό αντίπαλο. Ταυτόχρονα, σπασμωδικά, εδω και εκεί, λειτουργούσε αντίστροφα. Άντικαθιστούσε τήν ένότητα με τήν λογική της μοναδικότητάς του σ' αν έπαναστατικού ή άπελευθερωτικού φορέα και προκαλούσε μάταιες έκατόμβες αντίπαλων του.

Τo ΚΚΕ προσπαθούσε νά υλοποιήσει μιá πολιτική γραμμή που διαμορφώθηκε έρήμην της έλληνικής πραγματικότητας στα διεθνή κέντρα του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Σ' αν κεντρικό άξονα είχε τήν γραμμή της έθνικης ένότητας (άπό τόν Ζεϋγο ως τόν βασιλιά), όπως εκφράζεται στις άναμνήσεις του Ίωαννίδη.⁹ Ή γραμμή αυτή χαρακτήριζε τήν τότε αντίληψη του κομμουνιστικού κινήματος. Με βάση τήν λογική αυτή, άναγνώριζε σ' αν μοναδικό στόχο τόν κατακτητή και τούς άμεσους άνοιχτούς συνεργάτες του.¹⁰ Τόσο οί Άγγλοι όσο και ή δομή των άρ-

8. Α. Έλεφάντης, «ΕΑΜ : Ίστορία και ιδεολογία», Ό Πολίτης, άρ. 5, Σεπτ. 1976, σ. 63-68.

9. Βλ. Γ. Ίωαννίδης, Άναμνήσεις, Άθήνα 1979, σ. 215.

10. Βλ. π.χ. ΚΟΜΕΠ καλοκαίρι 1944 και ιδιαίτερα τo τεϋχος 30 (Σεπτέμβριος 1944).

χόντων στρωμάτων σάν σύνολο διέφευγαν τῆς προσοχῆς του καί θεωροῦνταν σύμμαχοι περισσότερο παρά στόχοι.

Σάν ἐναλλαχτική ἐπιλογή μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς δέν μπορούσε παρά νά ἀναζητηθεῖ μία ἄλλη ἐγκεκριμένη ἀπό τὸ διεθνὲς κομμουνιστικὸ κίνημα. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὸ ΚΚΕ δέν ἀναγνώριζε καμμία ἄλλη πολιτική, θεωρώντας τὴν μὴ κομμουνιστική. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ λογικὴ τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ἀπέρρεε ἀπὸ τὸ VIIο Συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς καί τὴν ταχτική τοῦ Ἐνιαίου Μετώπου (ποῦ προοδευτικά, ὅσο ἀνέβαινε ὁ φασισμὸς καί ἀπειλοῦσε τὴν Σοβιετικὴ Ἑνωση, πλάταινε καί ἐξελίσσονταν ὥσπου νά γίνεи ἐθνικό), ἡ μόνη ἐναλλαχτικὴ ἀντίληψη δέν μπορούσε παρά νά εἶναι ἡ προηγούμενη, δηλαδὴ ἐκείνη τοῦ VIου Συνεδρίου. Αὐτὴ ἦταν ἡ γραμμὴ τοῦ σοσιαλ-φασισμοῦ, τοῦ παν-φασισμοῦ καλύτερα.¹¹ Στὴν πραχτικὴ τῆς ἐφαρμογῆ σήμαινε ὅτι ὅσοι δέν τάσσονταν μὲ τὸ ΚΚΕ ἢ τοὺς συμμάχους του μπορούσαν νά καταταχτοῦν στοὺς φασίστες καί νά ἀντιμετωπισθοῦν ἀνάλογα.

Στὰ 1944 ἡ ἐναλλαχτικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ἐφαρμόστηκε στὴν διάλυση τῆς ΕΚΚΑ καί σὲ ὅσα κατόπιν ἀκολούθησαν.¹² Ἡ ἴδια ἀντίληψη βάθυνε ἀκόμα περισσότερο στὴν Μακεδονία καί στὸν Μοριά, ὅπου ὁ ΕΛΑΣ βούλιαζε ὁλοένα καί περισσότερο στὸν βάλτο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου.¹³ Οἱ παλινωδίες στὶς σχέσεις μὲ ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, Τσαοὺς Ἀντών, καθὼς καί οἱ δισταγμοὶ γύρω ἀπὸ τὸν Λίβανο ἀπηχοῦσαν τὴν ἀντίθεση τῶν δύο αὐτῶν πολιτικῶν προτάσεων. Ὄταν τέθηκε τὸ ζήτημα τῆς κατάληψης τῆς Ἀθήνας, ἡ ἀντίθεση ἤρθε στὴν ἐπιφάνεια, καθὼς ἓνα μέρος τῆς ἀνώτατης ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ ἐτοίμαζε στρατιωτικὴ κατάληψη τῆς πόλης, ἐκκαθάριση τοῦ πολιτικοῦ μηχανισμοῦ καί τῶν ἀντιπάλων, δηλαδὴ τὸ κλασικὸ σενάριο μιᾶς ἐπανάστασης, ὅπως εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸ VIο Συνέδριο τῆς Τρίτης Διεθνoῦς. Ἡ ἄλλη λογικὴ, ποῦ τελικὰ ἐπικράτησε, ἔρριχνε τὸ βάρος τῆς στὴν προετοιμασία μιᾶς εἰρηνικῆς ἀπελευθέρωσης, ὅπου ὁ ΕΛΑΣ θὰ φύλαγε τὴν τάξη καί τὴν ἡρεμία στὸ ὄνομα τῆς Ἐθνικῆς Ἐνότητας καί τῶν Μεγάλων Συμμάχων, ἀκολουθώντας πιστὰ τὶς ἐδηγίες καί τὸ πνεῦμα τῆς Καζέρτας.

Καί οἱ δύο αὐτοὶ δρόμοι ποῦ εἶχαν τὴν ἔγκριση τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἦταν δρόμοι ἀδιεξόδου. Ἡ λογικὴ τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας δέν

11. Α. Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης*, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1979, σ. 93.

12. Γιὰ μάταιη αἱματοχυσία στὴ διάλυση ΕΚΚΑ, βλ. Γ. Μανούσκακας, *Χρονικὸ ἀπὸ τὴν Ἀντίσταση*, Ἀθήνα 1976, σ. 161 κέ.

13. Βλ. Θ. Μητσόπουλος, *Τὸ 30ὸ Σύνταγμα τοῦ ΕΛΑΣ*, Ἀθήνα 1978, ἰδιαίτερα σ. 208-209, 251, 260-261, 264 κ.ά. Ἐπίσης : Πρωτόπαπας - Κικίτσας, *Ἡ Χη μεραρχία τοῦ ΕΛΑΣ*, Ἀθήνα 1978.

μπορούσε να λύσει κανένα πρόβλημα, μιὰ και περιλάμβανε στους κόλπους της ἀκόμα και τούς στόχους, τις δυνάμεις δηλαδή ἐκείνες που θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτοπιστοῦν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκηνὴ γιὰ νὰ προκύψει μιὰ ἀλλαγὴ. Ἡ ἐναλλακτικὴ πολιτικὴ πάλι, στὶς τότε συνθῆκες καὶ ἰδιαίτερα στὶς εὐφλεκτες περιοχὲς ὅπως ὁ Μοριάς καὶ ἡ Μακεδονία, ὡδήγοῦσε στὸν ἐμφύλιον πόλεμον καὶ συσσώρευε ὅλους τοὺς παράγοντες που θὰ ἐκφραζόντουσαν καὶ πάλι στὰ 1946-1949.

Τὰ δεδομένα τῆς πολιτικῆς συγκρότησης καὶ πρακτικῆς τοῦ ΕΑΜ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ μεταβληθοῦν ἐκεῖ ὅπου ἐρχόντουσαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητά τῆς χώρας. Καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα θὰ μπορούσαν νὰ προσαρμοστοῦν στὴν θέληση αὐτοῦ τοῦ κόσμου που ἀποτελοῦσε τὸ ΕΑΜ, τὸ ἀκολουθοῦσε καὶ εἶχε συνδέσει—ὅπως καὶ τότε ἦταν ἀπ' ὅλους κατανοητό—ἀκόμα καὶ τὶς προσωπικὲς τύχες του μαζὶ του.

Ἡ κοινωνικὴ σύνθεση ἢ καλύτερα ὁ ταξικὸς χαρακτήρας τοῦ ΕΑΜ δὲν ἦταν κάτι τὸ συγκεκριμένο καὶ περιορισμένο. Ἡ εὐρύτητά του στὸν κοινωνικὸ τομέα τὸ ἔκανε ἐντυπωσιακὰ διαταξικό, καθὼς εὐδοκίμοῦσε τόσο στὰ μεσαία καὶ μικροαστικὰ στρώματα τῶν πόλεων ὅσο καὶ στὸν ἐργατικὸ ἢ καὶ ἀγροτικὸ χῶρον. Ὁ ἴδιος ὁ πυρήνας τοῦ συνασπισμοῦ, τὸ ΚΚΕ, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε σαφέστερους κοινωνικοὺς ὀρίζοντες. Στὴν Ἀπελευθέρωση ἡ μεγάλῃ πλειοψηφία τῶν 400.000 μελῶν του εἶχε σὰν προέλευση τὸν ἐπαρχιακό, ἀγροτικὸ χῶρον.

Οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὸν χῶρον αὐτὸ ἀγωνιστὲς ἢ ὁπαδοὶ δὲν εἶχαν σίγουρα λειτουργήσει ἔξω ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῆς μικροϊδιοκτησίας τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου καὶ, ἀνάλογα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶχαν ἀπαλλαγθεῖ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα σὲ τέτοιες καταστάσεις παραδοσιακὰ σχήματα, ιδέες, πιστεύω καὶ ἥθη. Ἡ ἀνυπαρξία ἢ ἡ ἀνυποληψία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ στὴν κατοχὴ καὶ ἡ ὑποκατάστασή του σὲ ὁρισμένους τρόπους ἀπὸ μαζικὲς ὁργανώσεις εἶχε τὴν δική της σημασία, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ προσδιοριστεῖ τὸ κατὰ πόσον ἐπέδρασε στὴν κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν καὶ τοὺς ἀπάλλαξε ἀπὸ τὰ ἰδεολογήματα τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ ἢ ἴδια ἐξάλλου δὲν ἐπέτρεπε τολμηρὰ ὁράματα. Γιὰ τοὺς περισσότερους ἀγρότες τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα τοῦ μικροῦ κλήρου καὶ τῆς διάθεσης τῆς παραγωγῆς τους εἶχε τὴν γεωγραφικὴ παράστασή του στὸ γεγονὸς ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ ὑπαίθρος ἦταν ἤδη παράρτημα στὴν ὑπηρεσία τῆς πόλης καὶ εἰδικότερα τῆς Ἀθήνας. Λίγο ἀργότερα ἂν προεκτείνουμε τὸ ζήτημα, ἢ σὲ μεγάλῃ κλίμακα μετανάστευση πρὸς τὶς πόλεις ἢ τὸ ἐξωτερικὸ δείχνει τὸ μέγεθος τοῦ δομικοῦ προβλήματος τῆς ὑπαίθρου. Ἡ δυναμικὴ δηλαδὴ τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθρου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ὀρεινοῦ δὲν εἶχε ἄμεση κοινωνικὴ (ἢ ταξικὴ) μορφή, ἀλλὰ γενικότερη δομικὴ καὶ γεωγραφικὴ.

Μιά τέτοια δυναμική, όπου οί στόχοι είναι δυσδιάκριτοι (έκτός από τόν κατακτητή), δέν εύνουθε μιá κίνηση με ξεκάθαρες κοινωνικές προοπτικές.

Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με τὰ μεσαία ή μικροαστικά στρώματα τών πόλεων. Αυτούς τούς δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους, εκπαιδευτικούς, επιστήμονες, επαγγελματίες, τεχνικούς, βιοτέχνες, μικροεμπόρους που βρίσκουμε μπροστά μας κάθε φορά που θά θελήσουμε νά πλησιάσουμε τó ΕΑΜ. Αυτούς που αποτελούσαν τήν συντριπτική πλειοψηφία τών στελεχών του.

Ό κοινωνικός τους χώρος έζησε πολύ άσκημες στιγμές στην κατοχή, έπειδή σέ μεγάλο ποσοστό βρισκόντουσαν οικονομικά έξαρτημένοι, άμεσα ή έμμεσα, από τόν κρατικό μηχανισμό. Όταν αυτός έπαψε νά λειτουργεί παρασέρνοντας μαζί του και άλλους χώρους (Τράπεζες, νόμισμα κ.λ.π.), παρουσιάστηκε πρόβλημα επιβίωσης για όλον αυτόν τόν κόσμο. Και έπειδή είδαν τόν χάρο με τὰ μάτια τους, ήταν ιδιαίτερα μαχητικοί σέ ό,τι άφορούσε τó δικαίωμά τους στην ζωή και στην έλευθερία. Και σίγουρα, στόν χώρο αυτό γεννιόντουσαν ιδέες. Μιά Έλλάδα ισχυρή, αυτοδύναμη, ανεξάρτητη, σύγχρονη, ελεύθερη, που θά μπορούσε ν' άποτρέψει τήν επανάληψη τών θλιβερών αυτών ήμερών. Και ένα Κράτος, ένας κρατικός μηχανισμός, κεντρικός άξονας αυτής τής κοινωνίας, ικανός νά παρεμβαίνει στόν όρθολογισμό του χώρου.

Άλλά, έάν οί επιθυμίες αυτές εκφραζόντουσαν, στην ουσία τους δέν ήταν ανατρεπτικές. Ό δημόσιος υπάλληλος ζητούσε ένα Κράτος που θά τόν τρέφει, θά του εξασφαλίζει κοινωνική θέση και έξουσία και ό βιοτέχνης ή ό έμπορος ένα Κράτος που θά του δανείζει, θά τόν ασφαλίζει στις άτυχίες και γενικά θά τόν προστατεύει. Κρατικός μηχανισμός δηλαδή που θά ήταν καλύτερος από εκείνον του μεσοπολέμου αλλά θά είχε σέ κάθε περίπτωση τόν ίδιο χαρακτήρα.

Η ίδια ή έργατική τάξη, πάνω στην όποία φιλοδοξούσε τó ΚΚΕ νά στηρίξει τήν πολιτική του, ήταν προβληματική. Ό Μπαρτζιώτας,¹⁴ περιγράφει τήν εξέλιξη τών κομματικών δυνάμεων στην Άθήνα-Πειραιά, βασικούς έργατικούς χώρους, ως έξης :

Άνοιξη 1942	: 1.200 μέλη
Άνοιξη 1943	: 2.700 μέλη
Νοέμβριος 1943	: 12.400 μέλη (μετά τήν αυτοδιάλυση τής Κ.Δ.)
Άπρίλιος 1944	: 15.000 μέλη
Αύγουστος 1944	: 20.000 μέλη
άρχες Όκτ. 1944	: 30.000 μέλη
τέλη Όκτ. 1944	: 35.000 μέλη

14. Β. Μπαρτζώτας, *Η Έθνική Άντίσταση*, Άθήνα 1979, σ. 262.

Ὁ Χατζής μιλά¹⁵ γιά 13.500 μέλη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1944, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 70% ἦταν ἐργάτες. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πρέπει νὰ ἐκφράζει τὴν κατάσταση, ἂν καὶ στὸν ὅρο ἐργάτες σίγουρα ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἐργαζόμενοι.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀριθμητικὴ ἄνοδος, ἔστω καὶ σὲ ἐργάτες, σὲ ἐποχὴ ἐθνικῆς περισσότερο παρὰ τυπικὰ ταξικῆς κινητοποίησης, ἀφήνει νὰ ἐννοηθοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα. Σὲ ὅλα τὰ ἐπίσημα κείμενα τοῦ ΚΚΕ, (κείμενα Β' Πανελλαδικῆς Συνδιάσκεψης - Δεκέμβριος 1942, κείμενα 10ης ὀλομέλειας κ.ἄ.), θίγεται μὲ ἔμφαση τὸ ζήτημα τῆς ἐλλιποῦς ἀφομοίωσης τῶν νέων μελῶν, τῆς παραμέλησης τῆς ἐσωκομματικῆς ζωῆς καὶ τῆς μὴ κατανόησης τῆς κομματικῆς γραμμῆς ἀπὸ τὴν βάση. Κάθε φορὰ ποὺ θίγεται τὸ ζήτημα τοῦ ἐργατικοῦ ΕΑΜ, διαπιστώνεται ἡ καθυστέρησή του στὴν ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ κύρια τῶν ἀνέργων.¹⁶ Εἶναι χαρακτηριστικὴ τέλος ἡ ἄμεση συρρίκνωση τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων μετὰ τὴν Βάρκιζα.

Οἱ κινητοποιήσεις τῆς ἀριστερᾶς στὴν κατοχὴ, εἰδικὰ στὴν Ἀθήνα, εἴτε ἐκεῖνες γιά τὴν ἐπιβίωση, εἴτε κατὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστράτευσης ἢ τῆς καθόδου τῆς Βουλγαρίας, εἴτε τέλος ἐκεῖνες τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1944 ἐνάντια στὴν τρομοκρατία, ἔβρισκαν πάντα μιὰ πρόθυμη ἀπήχηση σὲ πολὺ κόσμο. Τὰ πατριωτικὰ συνθήματα, οἱ ἐκκλήσεις καὶ οἱ προσκλήσεις γιά ἀγώνα ἐνάντια στὸν κατακτητὴ καὶ τοὺς προδότες συναντοῦσαν σὲ κάθε περίπτωση τὴν ὁμοφωνία τοῦ λαοῦ ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸν συνασπισμό. Ἡ διάθεση ὅμως τῶν ἰδίων αὐτῶν ἀνθρώπων νὰ προχωρήσουν σὲ μετέπειτα κοινωνικά βήματα εἶναι τόσο θολή, ὅσο ἦταν τότε καὶ ἡ ἐπαγγελία τῆς μορφῆς αὐτῶν τῶν βημάτων.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1944, στὴν 10η ὀλομέλεια τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚΕ, ἐκθιαζόταν ἡ γέννηση τοῦ λαϊκοῦ Κράτους στὰ βουνά, προγραμματιζόταν ἡ λαϊκὴ κυβέρνησις καὶ ἡ λαοκρατικὴ λύσις τοῦ ἐσωτερικοῦ προβλήματος. Ταυτόχρονα ὅμως μὲ αὐτὲς τὶς διακηρύξεις, μεθοδεύονταν ἐπιδιώξεις γιά ὀλοένα καὶ πλατύτερη ἀνάπτυξη τῆς ἤδη πλατειᾶς (στὶς ἐπιδιώξεις) ἐθνικῆς ἐνότητας. Τὴν μὲ κάθε θυσία δηλαδὴ συνεννόηση καὶ ἐνοποίηση μὲ τὰ ἀστικά κόμματα, τὶς «ἐθνικὲς ὀργανώσεις», τὴν ἴδια τὴν κυβέρνησις Τσουδεροῦ, μὲ σκοπὸ τὴν δημιουργία κυβερνήσεως ἐθνικῆς ἐνότητας.

Τὸ ΚΚΕ ξαναδημιουργοῦσε στὴν κατοχὴ τὰ λάθη τοῦ στὸν μεσοπόλεμο. Τὸ 1935-1936 πολέμησε τὴν διχτατορία τοῦ Μεταξᾶ ποὺ πλησίαζε, βασιζόμενο στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἐπιδιωκόμενος σύμμαχος, τὸ κόμμα τῶν

15. Θ. Χατζής, *Ἡ νικηφόρα ἐπανάστασις ποὺ χάθηκε*, τ. ΙΙΙ, Ἀθήνα 1979, σ. 127.

16. Βλ. ΚΚΕ, 10 χρόνια ἀγῶνας, σ. 202.

Φιλελευθέρων, θά κρατούσε μιὰ ἀντι-βασιλική καὶ ἀντι-δικτατορική στάση.¹⁷ Ὁ συμβιβασμὸς τοῦ κόμματος αὐτοῦ μὲ τὸν βασιλιά δὲν φάνηκε νὰ πρόσθεσε λίγη ἐμπειρία στὴν πολιτική σκέψη τῶν ἡγετῶν τοῦ ΚΚΕ. Ἡ λογικὴ τῆς ὅσο τὸ δυνατό πλατύτερης ἐνότητας ἐξακολούθησε τὴν ἀνάπτυξή της. Τὸ 1943-1944, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἓνα καθεστὼς ἀνεξαρτησίας καὶ λαοκρατίας, διαλέχτηκε ὁ δρόμος τῆς συμμαχίας καὶ τῆς συνεργασίας (δὲν ἐπρόκειτο ἀπλᾶ καὶ μόνο γιὰ συνεννόηση), μὲ τὶς κυβερνήσεις τοῦ Καίρου.

Ὁ ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς περιορίστηκε στοὺς ἐπιφανέστερους συνεργάτες καὶ παράγοντες τοῦ κατοχικοῦ κράτους. Σὰν σημεῖο ἄμεσης πολιτικῆς διαφοροποίησης ἐπιλέχτηκε τὸ πολιτειακὸ ζήτημα, ἡ μὴ ἐπάνοδος τοῦ Γεώργιου. Στὸ θέμα αὐτό, τὸ ρολοὶ εἶχε σταματήσει στὰ 1936. Στὰ 1944, ἡ ἀντίθεση πού διασπούσε τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, εἶχε βαθιεῖς δομικὲς καὶ κοινωνικὲς ρίζες. Τὸ ΚΚΕ τὴν περιορίσε ἀναβιώνοντας — στὰ πλαίσια πάντα τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας — μιὰ ἐνδο-αστικὴ ἀντίθεση καὶ ἀναγόντας τὴν λύση της σὲ κεντρικὸ ζήτημα οὐσίας.

Ἄν καὶ τὸ ΚΚΕ εἶχε ἐπιτύχει σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ σπάσει τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν λαϊκὴ βάση τοῦ ἀστισμοῦ, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πῶς θὰ ἐβγαζε τοὺς πολιτικοὺς φορεῖς τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴν προβληματικὴ πολιτικὴ τους θέση, χαρίζοντάς τους μία εἰκόνα δημοκρατίας καὶ ἀντιστασιακοῦ χαρακτήρα.

Ἡ πολιτικὴ ἀπέναντι στοὺς Ἀγγλοὺς εἶχε τὰ ἴδια χαρακτηριστικά, ἐνισχυμένα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ «Μεγάλου Ἀντιφασιστικοῦ Συνασπισμοῦ». Ἡ συνεργασία (καὶ ὄχι ἀπλᾶ ἡ συνεννόηση) μὲ αὐτοὺς ἐπιδιώχτηκε μὲ ἱερὴ ἐπιμονή. Ἡ πραγματοποίησή της θεωρήθηκε ὕψιστος πολιτικὸς στόχος καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο βρέθηκε τὸ λαϊκὸ κίνημα νὰ χτίζει τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ κοινὸ μὲ τοὺς κύριους ὑπονομευτές της.

Οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς τῆς γενικῆς πολιτικῆς κατεύθυνσης τοῦ λαϊκοῦ κινήματος εἶχαν τὰ ὁρατά τους ἀποτελέσματα καὶ χαρακτήριζαν ὅλες τὶς πράξεις του. Ἡ ΠΕΕΑ δημιουργήθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1944, πῆρε μὲ τὴν διεύρυνσή της τὸν Ἀπρίλιο μιὰ πραγματικὰ κυβερνητικὴ μορφή, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ λίγο ἄργότερα, σὰν ἓνα μικρὸ τῆς τμῆμα, στὴν κυβέρνηση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ παλιὸς πολιτικὸς κόσμος.

Οἱ ἀντιφάσεις ἐκδηλώθηκαν μὲ δριμύτητα καὶ στὴν φάση τῆς ἀπελευθέρωσης. Στις 2 τοῦ Αὐγούστου, ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΚΕ ἀποφασίσε τὴν γενικὴ κινητοποίηση τῶν δυνάμεων τοῦ λαϊκοῦ κινήματος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας. «Ὅλοι ἐπὶ ποδὸς πολέμου...». Ὁ ΕΛΑΣ

17. Α. Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία...*, β.π., σ. 244.

προσανατολίστηκε στην απελευθέρωση των μεγάλων πόλεων και πάρθηκε απόφαση να ενισχυθεί ιδιαίτερα η Όμάδα Μεραρχιών της Στερεάς που θα είχε σαν στόχο την απελευθέρωση της Αθήνας. Στα τέλη του Αυγούστου, τα γράμματα του Σιάντου (τα προσωπικά σημειώματα των ήγετων ήταν πλέον παγιωμένη μορφή καθοδήγησης στο ΚΚΕ) επιβεβαίωσαν αυτόν τον προσανατολισμό.¹⁸ Στις 3 Σεπτεμβρίου όμως ορκίστηκαν οι ύπουργοί της άριστερας στην κυβέρνηση του Παπανδρέου. Το θέμα της απελευθέρωσης της Αθήνας από τον ΕΛΑΣ παρέμεινε ανοιχτό ως τις 26 του μήνα, όποτε και υπογράφηκε η Συμφωνία της Καζέρτας. Παρά την ύπαρξη διαφωνιών και ίσως και αντίθετων προσανατολισμών, οι κυβερνητικοί εκπρόσωποι (άριστεροι και κομμουνιστές μαζί) ακύρωσαν μεθοδικά όλους τους προσανατολισμούς του ΕΛΑΣ. Τελικά στην Αθήνα οι στρατιωτικές δυνάμεις του ΕΑΜ, αντί να καταλάβουν την πόλη, μπήκαν κάτω από τις διαταγές του Σπηλιωτόπουλου, παράγοντα του κατοχικού κράτους και κατ'έξοχην εκπρόσωπου του τμήματος εκείνου των ήγετικών προσωπικοτήτων που απέκτησε την ισχύ του κάτω από την γερμανική προστασία.¹⁹

Σε αντίθεση, υπήρξαν άλλες πράξεις ή σχέδια. Τα σχέδια για αιφνίδια στρατιωτική ενέργεια στην Αθήνα, σύλληψη και εκτόπιση των πολιτικών αντιπάλων.²⁰ Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον ΕΛΑΣ παρά την συμφωνία της Καζέρτας και η εγκατάσταση εκεί εαμικών αρχών. Η διάλυση τέλος του Τσαούς Αντών, των χιλιάδων «ενόπλων» στο Κιλκίς, καθώς και η δράση του Άρη Βελουχιώτη στον Μοριά.

Η καταλυτική παρουσία αυτών των αντιθέσεων ενισχύθηκε από το γεγονός ότι το ΚΚΕ λειτουργούσε υποτονικά σαν δημοκρατικός συλλογικός μηχανισμός. Η τεράστια μάζα των νέων μελών είχε μόνο σχετική ευθύνη γι' αυτό. Η αρχή της κατοχής είχε βρει το ΚΚΕ με 200 περίπου μέλη ελεύθερα και 2.000 στις φυλακές. Δεδομένου ότι το 1936 είχε 17.500 μέλη και υπολογίζοντας τις επιρροές, μπορούμε να πούμε ότι και αν δεν υπόγραψαν δήλωση και οι 45.000 που αναφέρει ο Κούσουλας,²¹ πάντως ένας σημαντικός αριθμός πήρε τον χαρακτηρισμό του «δηλωσία». Το ΚΚΕ στηρίχθηκε στα πρώτα του βήματα στην κατοχή, αλλά και αργότερα, σε αυτούς ακριβώς τους «δηλωσίες»,²² στους οποίους όμως δεν αναγνώριζε

18. Θ. Χατζής, *δ.π.*, τ. III, σ. 73-74.

19. Το αποτέλεσμα ήταν μια άπιθανη κατάσταση στην Αθήνα, όπου η «Χ» μετέφερε δπλα για την Χωροφυλακή και την Αστυνομία με την άνοχη του ΕΛΑΣ, όπου όλος ο κόσμος προσπαθούσε να συνεννοηθεί με τους Γερμανούς για να του παραδώσουν την έξουσία, όπου κατοχικοί παράγοντες βρίσκονταν να συνεργάζονται με το ΕΑΜ για την τάξη...

20. Βλ. Γ. Ίωαννίδης, *δ.π.*, σ. 282, 288-291.

21. D. Koussoulas, *Revolution and Defeat*, Λονδίνο 1965, σ. 130.

22. Π. Δανιηλίδης, Συνέντευξη στον γράφοντα.

περίπου πολιτικά δικαιώματα. Άν συνυπολογίσουμε ότι και από τὰ ἐλεύθερα μέλη πολλοὶ ἦταν ἀναμεμιγμένοι σὲ σχήματα ὅπως τῆς «Προσωρινῆς Διοικήσεως» ἢ τῆς «Παλαιᾶς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς», ποὺ εἶχαν χαρακτηριστεῖ ἐπίσημα σὰν ὑποπτα ἢ καὶ «χαφιέδικα», καὶ εἶχαν χάσει καὶ αὐτοὶ — σὲ μικρότερο βαθμὸ — τὸ δικαίωμα λόγου καὶ κύρια τὸ δικαίωμα ἀντίλογου, τότε καταλαβαίνουμε τὸ πῶς δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κατοχῆς μία ἡγεσία αὐτοδύναμη καὶ αὐτόφωτη στὸ λαϊκὸ κίνημα. Ἡγεσία καθαρῇ, «ἀδιάλλακτη» καὶ «ἀδιάφθορη ἀπὸ τὸν ταξικὸ ἐχθρό», ποὺ βρέθηκε ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τῶν φυλακῶν στὴν σχετικὴ ἀπομόνωση τῆς παρανομίας καὶ μάλιστα χωρὶς συνεργάτες. Σημεῖο ἔτσι μονοσήμαντῆς ἀναφορᾶς τῆς ἦταν οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος καὶ πρωταρχικὸ μέλημά της ἡ διατήρηση τῆς «καθαρότητας» τῆς γραμμῆς καὶ ἡ ἀποφυγὴ «παραστρατημάτων». Μέλημα καὶ ἀγωνία της ποὺ ἀπέκλειε σημαντικὲς πρωτοβουλίες ἀπὸ τὴν πλευρὰ της.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, οἱ πολιτικὲς, κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς προοπτικὲς τοῦ λαϊκοῦ συνασπισμοῦ διαγράφηκαν πολὺ ἀφηρημένα. Ἡ ἡγετικὴ ὁμάδα τοῦ ΚΚΕ, ἐνῶ εἶχε συγκροτηθεῖ καὶ παγιωθεῖ μὲ βάση τὴν ἐπιδίωξη μιᾶς «κλασικῆς» ἐπανάστασης μὲ ἀδρὰ ταξικὰ χαρακτηριστικά, μὲ τὸ προλεταριάτο ἐπικεφαλῆς, βρέθηκε ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ καθοδηγεῖ ἓναν πλατὺ λαϊκὸ συνασπισμό. Τὸ πρόβλημά της ἐντείνονταν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀναζητοῦσε μιὰ προοπτικὴ ὁλοκλήρωσης τῆς ἐνότητος καὶ τὴν μεταβολὴ τῆς σὲ πανεθνικὴ, πράγμα ποὺ τὴν ἀνάγκαζε στὸ ἐπίπεδο τοῦ λεξιλογίου καὶ τῆς πολιτικῆς λογικῆς καὶ πραχτικῆς νὰ περιορίζεται σὲ «ἐθνικὰ» θέματα. Ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ πῆρε ἔτσι μιὰ «ἐθνικὴ» μορφή, ἐρήμην τῆς ἐργατικῆς τάξης, προῖον τῆς ὁποίας ὑποστήριζε πῶς ἦταν, ἀλλὰ καὶ ἐρήμην ἀκόμα τοῦ λαϊκοῦ συνασπισμοῦ ποὺ ἐκφραζόταν μέσα ἀπὸ τὸ ΕΑΜ. Ὑπῆρχε δηλαδὴ ἓνα φαινόμενο ἀποξένωσης τῆς ἡγεσίας αὐτῆς ἀπὸ τὰ δρώμενα, ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ τὴν ἀκολουθοῦσαν καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὰ συμφέροντα καὶ τὶς προοπτικὲς τους. Ἴσως νὰ ἐκφράσουμε καλότερα τὸ φαινόμενο λέγοντας πῶς τὸ ΚΚΕ λειτουργοῦσε σὲ ἓναν ἰδιόκτητο, ἰδιωτικὸ καὶ φανταστικὸ πολιτικὸ χῶρο. Ἡ ἔμπνευση ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ ποὺ δὲν πῆγάζε ἀπὸ τὶς καταστάσεις τῆς στιγμῆς καὶ τοῦ τόπου, ἔκανε ὥστε ἡ ἀπομόνωση τῆς ἡγετικῆς ὁμάδας νὰ μὴν εἶναι μόνο — ὅπως προαναφέραμε — πραχτικὴ, ἀλλὰ καὶ βαθιὰ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ. Ἐδῶ μπορεῖ καὶ λειτουργεῖ τὸ φαινόμενο τῆς συνεχοῦς ὑποταγῆς τῶν ἐντυπωσιακὰ μόνων ἡγετῶν τοῦ λαϊκοῦ κινήματος στὶς πιέσεις διαφόρων χώρων, εἴτε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κινήματος (π.χ. Σβῶλος καὶ φιλελεύθεροι), ²³ εἴτε στὸ ἐξωτερικὸ, στὶς πολυάριθμες διαπραγματεύσεις.

23. Μ. Παρτσαλίδης, *Διπλὴ ἀποκατάσταση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης*, Ἀθήνα 1978, σ. 148 : γιὰ πιέσεις Σβῶλου.

Ὁ γάμος ποὺ περιέγραψε ὁ Hobsbawm εὐκόλα, ὅπως φαίνεται, στὶς κρίσιμες καταστάσεις, κατέληγε στὸ διαζύγιο. Μιὰ ἐθνικὴ, ἀριστερή, λαϊκὴ κίνησις δημιουργήθηκε στὰ πλαίσια τοῦ ΕΑΜ. Μοιράζοντας ὅμως τὸ νοικοκυριό της μὲ τὴν «διεθνοποιημένη» ἀριστερὰ τῆς Γ' Διεθνοῦς —ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν μπολσεβίκικη ἐπανάστασις—, γινόταν ἀναποτελεσματικὴ, μιὰ καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἐνὸς δὲν ἀντιστοιχοῦσαν στὰ συμφέροντα τοῦ ἄλλου. Ὁ γάμος εἶχε μέσα του τὸ στοιχεῖο τοῦ εὐνουχισμοῦ, ἡ ἐπανάστασις, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη, ἦταν ἀδύνατη.

Σὰν παρένθεσις ἂς ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι, κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, οἱ ἐλπίδες ποὺ βάσιζε ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ στὶς, συχνὰ ἐπικαλούμενες στὰ θεωρητικὰ της ἔντυπα, «μαγικὲς» ἐπαναστατικὲς ιδιότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης ἦταν χωρὶς ἀντικείμενο. Ἡ ἴδια ἡ πραχτικὴ μετέβαλε αὐτὴ τὴν τάξη σὲ δευτερεύουσα συνιστῶσα μιᾶς πολιτικῆς ποὺ δὲν προέβλεπε τὴν ταξικὴ ρῆξι, καὶ ἔτσι, ἀκόμα καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ τάξη αὐτὴ —ἔστω καὶ μὲ τὴν μορφή καὶ τὶς ιδιότητες ποὺ εἶχε στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1944— εἶχε ἐπαναστατικὲς δυνατότητες, δὲν τῆς ζητήθηκε ποτὲ ἡ ἀπόδειξίς τους.

Τὴν ἀδυναμία αὐτὴ τὴν εἶχαν ἀντιληφθεῖ οἱ Ἀγγλοι στὴν διάρκεια τῆς κατοχῆς καὶ μπόρεσαν νὰ ἐφαρμόσουν μιὰ διπλὴ, καλὰ συντονισμένη πολιτικὴ. Τὸ κίνημα τοῦ ΕΑΜ ἀντιμετωπίστηκε καὶ σὰν ἐχθρὸς καὶ σὰν φίλος, ἀλλὰ πάντα μὲ στόχο τὸν περιορισμὸ τῶν δυνατοτήτων του. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἄνοιγε ρωγμὲς μὲ μεγάλη εὐκολία ἀκόμα καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἡγεσίας. Στὴν ἀπελευθέρωση ὁ Παπανδρέου εἶχε ἤδη ἀντιληφθεῖ καὶ ἐκμεταλλευθεῖ τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὶς ἀδυναμίες αὐτές. Μπόρεσε εὐκόλα νὰ δώσει καὶ νὰ κερδίσει μάχες ἀκόμα καὶ στὸν ἰδεολογικὸ τομέα. Ὅταν στὶς 18 Ὀκτωβρίου, στὸ Σύνταγμα, δήλωσε ὅτι ἡ παράταξίς του πιστεύει καὶ στὴν λαοκρατία καὶ ἀνέλαβε νὰ ἐξηγήσει τὸ τί εἶναι αὐτὴ ἡ λαοκρατία, κέρδισε μιὰ εὐκολὴ νίκη. Πράγματι, μέσα στὴν μονοσήμαντη φροντίδα της γιὰ πλάταιμα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας, ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ δὲν εἶχε βάλει αὐτὴ τὴν ἔννοια σὲ συγκεκριμένα πλαίσια καὶ ποτὲ μὲ τὴν πραχτικὴ της δὲν μεταμόρφωσε αὐτὴ τὴ λέξι σὲ συγκεκριμένη εἰκόνα. Ὁ Παπανδρέου μπόρεσε ἔτσι νὰ τὴν μορφοποιήσει ὅπως ἀκριβῶς ἤθελε.

Διαπιστώνεται λοιπὸν ὅτι, ἐὰν ὁ συνασπισμὸς τῆς συντήρησης περιορίστηκε στὴν ἄμεση προοπτικὴ τῆς ἐπιβίωσής του, ὁ ἀντίπαλος συνασπισμὸς δὲν ἔβγαλε τὶς δικές του ἐπιδιώξεις ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἀφηρημένου. Χρησιμοποίησε κατὰ κόρο γενικὰ καὶ ἀόριστα φραστικὰ σχήματα, ὅπως ἡ ἐξασφάλισις ὁμαλῆς δημοκρατικῆς ἐξέλιξης μὲ στόχο τὴν λαϊκὴ δημοκρατία. Σχήματα ποὺ εἶχαν σὰν στόχο τὸ νὰ βοηθήσουν τὴν ἄμεση πολιτικὴ ἐπιδίωξι γιὰ πλάταιμα τοῦ ἐθνικοῦ μετώπου, καὶ δὲν ἀντιμετώπιζαν πῶς μακροπρόθεσμες προοπτικές.

Ἡ προοπτική, γιὰ παράδειγμα, γιὰ μιὰ ὁμαλή πολιτική ἐξέλιξη ἔκρυβε πολλές ἐκπλήξεις καθὼς δὲν ἔπαιρνε ὑπ' ὄψη της τὴν πραγματικότητα. Ἀναφερθήκαμε προηγουμένα στὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Μακεδονία, στὸν Μοριά καὶ στὴν Ἡπειρο, ὅπου βρισκόταν σὲ πλήρη ἐξέλιξη μιὰ κατάσταση ἐμφυλίου πολέμου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ τί συνέβαινε, ὅτι ἡ μεγαλύτερη μάχη ποὺ ἔδωσε ὁ ΕΛΑΣ στὴν κατοχή —τόσο ἀπὸ πλευρᾶς δυνάμεων ποὺ συμμετεῖχαν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρά τῶν ἀπωλειῶν — δόθηκε στὸ Κιλκίς, ἐνάντια στοὺς ἑνοπλοὺς χωρικοὺς ποὺ στὰ πλαίσια ἐθνικῶν ὀργανώσεων ἢ τῶν καταχτητῶν εἶχαν ἐναντιωθεῖ στὸν ΕΛΑΣ.²⁴ Στὶς περιοχὲς αὐτὲς τὰ στρατόπεδα εἶχαν βαθιὰ χωριστεῖ, τὸ μίσος εἶχε βαθιὰ φωλιάσει στὶς καρδιές, καὶ τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε, ἡ ἀλληλοκαταστροφὴ χωριῶν καὶ περιουσιῶν,²⁵ ἐμπόδιζε ὅποιαδήποτε «ὁμαλή» συμφιλίωση. Τὰ σπέρματα τοῦ ἐμφυλίου ὑπῆρχαν ἤδη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1944 καὶ ἡ περιφρόνηση αὐτῆς τῆς παραμέτρου δὲν μπορούσε παρὰ νὰ φέρει δυσάρεστες ἐκπλήξεις. Ἡ προοπτικὴ τῆς «ὁμαλῆς δημοκρατικῆς ἐξέλιξης» ἦταν ἓνα φανταστικὸ σχῆμα ποὺ δὲν εἶχε καμμία ἐλπίδα ἐπιτυχίας στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς του θὰ εἶχε σὰν μοναδικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ὑπονόμευση τῆς θέσης τοῦ ΕΑΜικοῦ συνασπισμοῦ.

Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Στὸν ἤδη πολὺπλοκο αὐτὸ κύκλο ἐπιδρᾷ ἰσχυρὰ ὁ ἐξωτερικὸς παράγοντας. Ἡ Ἀγγλία φυσικά, ποὺ ἐπεμβαίνει ἐνεργητικὰ καὶ ἄμεσα, προβάλλοντας σὰν δικές της ἐπιδιώξεις τὴν διατήρηση τῶν προπολεμικῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἰσορροπιῶν καί, σὲ δεύτερη φάση, τῶν ὁμάδων καὶ χώρων ποὺ διάκεινται φιλικὰ πρὸς αὐτήν. Γιὰ τὴν Βρετανικὴ Αὐτοκρατορία, ποὺ πάσχιζε νὰ διατηρήσει μέσα στὶς νέες συνθήκες ἡ τότε βρετανικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική, ἡ ἐξασφάλιση τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἀπαραίτητη σὰν πρόσβαση στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Νοτιο-ανατολικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ σὰν βόρειο στήριγμα τοῦ τριγώνου Ἑλλάδα - Παλαιστίνη - Αἴγυπτος ποὺ συνόψιζε τὴν ἀγγλικὴ κυριαρχία στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ πίεση τοῦ ἀμερικανικοῦ παράγοντα γινόταν ἰδιαίτερα αἰσθητὴ ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία. Ἡ ἀποτυχία τῆς προστατευόμενης ἀπὸ τὸν Churchill κυβέρνησης Badoglio στὴν Ἰταλία, ἡ σοβιετικὴ προέλαση ποὺ ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή τὶς χῶρες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ γενικώτερη ἀδυναμία τῆς Ἀγγλίας ἔκαναν ἐπιταχτικὴ τὴν

24. Στὴν μάχη τοῦ Κιλκίς ὁ ΕΛΑΣ ἔπριξε 15 Τάγματα ἐνάντια στὶς 6 ὡς 9.000 ἐνόπλων διαφόρων ὀργανώσεων, συμμοριῶν καὶ ἀρχηγῶν. Ὁ ΕΛΑΣ εἶχε 136 νεκροὺς.

25. Στοιχεῖα σὲ Θ. Μητσόπουλο ὁ.π. καὶ Πρωτόπαππα-Κικίτσα, ὁ.π.

έπιτυχία στην Ελλάδα. Η Αγγλία ήθελε τον έλεγχο της χώρας αυτής, πράγμα όμως που δεν σήμαινε αυτόματα ότι είχε και την δυνατότητα να τον υλοποιήσει.

Λιγότερο προφανής είναι η σοβιετική ανάμιξη. Ο κόκκινος στρατός είχε τελεσίδικα κυριαρχήσει στα πεδία των μαχών, πράγμα που επέτρεπε στην πολιτική ήγεσία να χαράξει τους δικούς της άξονες σχετικά με το μέλλον του γύρω της χώρου. Υπήρχε φυσικά ένας ασαφής κίνδυνος από μία πιθανή συνεννόηση Γερμανίας και Άγγλο-Αμερικανών, αλλά το κοινωνικό κλίμα, ιδιαίτερα στην Εύρωπη, καθώς και η σοβιετική στρατιωτική ισχύς, μάλλον απαγόρευαν τέτοιες σκέψεις.

Τον Ιούλιο του 1944 οι Σοβιετικοί οργανώνουν μία πολύ περιπετειώδη επιχείρηση και προκαλούν ένα σοβαρό διπλωματικό επεισόδιο για να στείλουν μία στρατιωτική αποστολή στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ.²⁶ Πέρα από τις φιλικές συζητήσεις στο Κάιρο, ήταν η πρώτη επίσημη επαφή που αποκτούσε το απελευθερωτικό κίνημα στην Ελλάδα με την Σοβιετική Ένωση. Αυτό δεν φαίνεται να πρόσθεσε τίποτα νέο.

Λέγονται πολλά για τους μορφασμούς των Σοβιετικών με τους οποίους εκφράζανε τάχα διπλωματικά τις απόψεις τους (σε συνδυασμό με τα περιθωρηκτών ανέκδοτα του Μανουΐλσκι το 1934).²⁷ Η ουσία φαίνεται να είναι ότι η ήγεσία του ΚΚΕ μέσα στην δύσκολη πολιτική θέση που βρισκόταν, προσπάθησε με κάθε τρόπο να σπάσει την απομόνωσή της και να πάρει οδηγίες από το «κέντρο». Οι Σοβιετικοί φαίνεται πως δεν είχαν τίποτα να πουν, για κάποιους λόγους που γνωρίζουμε ελάχιστα. Οι επεμβάσεις και οι έτοιμες λύσεις που προμηθεύονταν το ΚΚΕ στον μεσοπόλεμο από την Κομμουνιστική Διεθνή, δεν έγινε δυνατό να το οδηγήσουν πάλι στα 1944.

ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΜΕΣΑ

Ο συσχετισμός των στρατιωτικών δυνάμεων των αντιπάλων συνασπισμών δεν μπορούσε παρά να έχει πολύ μικρότερη σημασία από τα πολιτικά δεδομένα του προβλήματος. Από μόνος του δεν μπορούσε να καθορίσει τίποτα σε μία κατάσταση τέτοιων αμφιβολιών και ανακατατάξεων.

Οι αρχουσες τάξεις διέθεταν στην Ελλάδα, πέρα από τις ομάδες του Βεντήρη, της ΡΑΝ, της «Χ», της Ίερās Ταξιαρχίας και παρόμοιων «έθνικών οργανώσεων» — που ποτέ δεν αποτέλεσαν υπολογίσιμο από μόνες τους παράγοντα — τις ένοπλες δυνάμεις του κατοχικού κράτους, τον ΕΔΕΣ του Ζέρβα και τις διάφορες ομάδες της Μακεδονίας.

26. FO 371/43772 R 12277, FO 371/43772 R 12278 (για απομάκρυνση υπεύθυνου Σοβιετικού αξιωματικού στο Bari).

27. Γ. Ίωαννίδης, *ό.π.*, σ. 270.

Στὰ χαρτιά οἱ 15 ὡς 20.000 ἄνδρες τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας, οἱ 10.000 τουλάχιστον τοῦ Ζέρβα, οἱ 5.000 τοῦ Τσαοῦς Ἀντών, ἡ Χωροφυλακὴ καὶ ἡ Ἀστυνομία, ἐξοπλισμένοι καλὰ ἀπὸ Γερμανοὺς καὶ Ἀγγλοὺς, ἀντιπροσώπευαν μιὰ σοβαρὴ δύναμη. Στὴν πραγματικότητα, ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία τὰ τμήματα αὐτὰ διαλύθηκαν μόλις ἀντιμετώπισαν μόνα τους τὸν ΕΛΑΣ, δείχνει τὰ στενὰ ὅρια τῆς στρατιωτικῆς τους ἀξίας.

Ὁ Ἱερὸς Λόχος καὶ ἡ 3η Ὀρεινὴ Ταξιαρχία τῆς κυβέρνησης Παπανδρέου δὲν θὰ ἄλλαζαν τίποτε στὸ σκηνικόν. Γινόταν ἔτσι κρίσιμα κατανοητὴ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀγγλικῆς στρατιωτικῆς παρέμβασης, ὥστε νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ ἰσορροπίες.

Ὅταν ξεκίνησε ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὁ στρατηγὸς Wilson ἐκφράσε τὴν κατάστασι ὡς ἐξῆς: «ξεκινᾶμε μὲ στόχο νὰ μπλοφάρουμε σὲ τρεῖς κατευθύνσεις σχετικὰ μὲ τὴν δύναμή μας. Νὰ ξεγελάσουμε τοὺς Γερμανοὺς, τὸ ΕΑΜ, καὶ νὰ πείσουμε καὶ τὴν ἐλληνικὴ δεξιὰ γιὰ τὶς δυνατότητές μας, ὥστε νὰ κρατηθεῖ τὸ ἠθικὸ καὶ ἡ συνοχὴ της».²⁸

Ἡ ἐπιχείρησι «MANNA» ξεκίνησε λοιπὸν μὲ μιὰ ταξιαρχία ἀρμάτων (χωρὶς ὅλα τῆς τὰ ἄρματα), μιὰ ἀλεξιπτωτιστῶν καὶ μὲ τὴν πιὸ ταλαιπωρημένη ἴσως μεραρχία τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν 4η Ἰνδική. Μιὰ δύναμις 15 ὡς 20.000 ἀνδρῶν ὅταν θὰ ὀλοκληρωνόταν ἡ ἀποβίβασή της. Δύναμις ἀνεπαρκῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ μόνη διαθέσιμη. Ἡ ἐπίθεσις ποὺ τόσο ἤθελε ὁ Churchill στὴν Ἰταλία βρισκόταν σὲ ἐξέλιξι, ἐνῶ ἡ ἀνήσυχη Παλαιστίνη καθήλωνε ὅ,τι περίσσευε. Θὰ πέρναγε καιρὸς γιὰ νὰ ἀποδεσμευτεῖ ἡ 5η Ἰνδικὴ μεραρχία, γιὰ νὰ ἀποσπαστεῖ ἡ 46η πεζικοῦ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, νὰ ἔρθει ἡ 4η πεζικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, καὶ νὰ δοθεῖ ἡ μάχη τοῦ Δεκεμβρίου μὲ ἓνα συσχετισμὸ ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας.

Ὁ ΕΛΑΣ δὲν ἦταν ἓνας στρατὸς μὲ ἀπεριόριστες δυνατότητες. Ἀνάμεσα στὶς 45 μὲ 50.000 μαχητὲς του ὑπῆρχαν ἀξιόλογα σύνολα, δοκιμασμένα σὲ κάθε εἶδους μάχης. Ὅμως ἡ γενικὴ σύγχυσις τῆς ἀπελευθέρωσης, τὰ πολιτικὰ διλήμματα τῶν πολιτικῶν του φορέων, οἱ βάλτοι τῶν ἐμφύλιων ἐμπλοκῶν καὶ οἱ ὁδηγίες τῶν Ἀγγλῶν στοὺς ὁποίους ὑπαγόταν, ἔκαναν αὐτὸ τὸν στρατὸ δυσανάλογα, σὲ σχέσι μὲ τὸν ὄγκο του, ἀποτελεσματικόν. Ὁ ΕΛΑΣ δὲν μπόρεσε ποθενὰ νὰ δώσει ἓνα ἀποφασιστικὸ χτύπημα στοὺς Γερμανοὺς, πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λάφυρα, θὰ ἔδινε στὸν ἀπελευθερωτικὸ συνασπισμὸ ἓνα ἰσχυρὸ πολιτικὸ πλεονέκτημα. Ἀκόμα, ἡ διστακτικὴ τῆς γραμμῆς του τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ καὶ τὶς ἐπιτυχίες ποὺ εἶχε. Στὴν Κεφαλλονιά, ὅπου ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς πυροβόλων ἔπεσε στὰ χέρια του, ἡ ἀναποφασιστικὴ τῶν στελεχῶν του (ποὺ προφανῶς δὲν ἤθελαν νὰ θίξουν τοὺς ἀξιωματικοὺς ἐκπροσώπους τῆς κυβέρνησης) ἀφήνει

28. FO 371/43717 R 16023.

ελεύθερους τους πολιτικούς του αντιπάλους να σαμποτάρουν το υλικό αυτό.²⁹

Όποια και να ήταν τα προβλήματα του ΕΛΑΣ, είναι σίγουρο πώς η εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων δεν όφειλόταν στην δική του αδυναμία. Η μη υλοποίηση των προοπτικών της άριστερᾶς πρέπει να αποδοθεί σε άλλους παράγοντες.

Η 'Απελευθέρωση σφραγίζει το ιστορικό φαινόμενο της ελληνικής 'Εθνικής 'Αντίστασης. Παρουσιάζεται σάν το σημείο καμπής, όπου η δυνατότητα επιλογής διαφορετικών δρόμων προσφέρεται ανάγλυφη στην νοελληνική κοινωνία. Είναι βέβαιο όμως ότι, παρά το μέγεθος και την έκταση των συγκρούσεων και των φαινομένων της κατοχής, τα γεγονότα δεν όδηγοῦν στην αναθεώρηση των βασικών επιλογών του τόπου. 'Αντίθετα μέσα από ποταμούς αίματος πρὶν και μετὰ την 'Απελευθέρωση παγιώνονται οἱ μηχανισμοὶ του μεσοπολέμου, συντρίβεται ἡ ἀμφισβήτηση πρὸς αὐτοὺς και γίνεται δυνατό, μετὰ το 1950, νὰ ἀναπροσαρμοστέ ἡ 'Ελλάδα σὲ πρότυπα πολιτισμοῦ διαφορετικά ἀπὸ τὰ κοινωνικά δόγματα του ἀπελευθερωτικοῦ ξεσηκωμοῦ.

Αὐτὸ ποὺ ἀκολούθησε τὴν 'Απελευθέρωση δὲν ἦταν ἀκριβῶς ἡ συνέχιση του παρελθόντος. Ἦταν κάτι ἀπ' αὐτὴ ἀλλὰ βαθιὰ τραυματισμένο. Πολλές φορές κυριάρχησαν σχήματα βίαιου συγκερασμοῦ, όπου τὰ βιώματα τῆς κατοχῆς, τοῦ ἐμφύλιου και τὸ ἀδιέξοδο αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ιδέας τῆς 'Απελευθέρωσης ὄριζαν τὶς πράξεις και τὶς σκέψεις. Δὲν ἐπέζησαν οὔτε οἱ βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπούλωση των τραυμάτων με τὸν χρόνο και πολλά χρόνια μετὰ αὐτὰ προσδιόριζαν τὴν ζωὴ του τόπου. Ἡ 'Απελευθέρωση ἦταν ἡ ἀφετηρία μιᾶς ἐποχῆς ιδιόμορφης και προβληματικῆς.

29. FO 371/43694 R 17020 και FO 371/43694 R 16924 : ἀπὸ ἀναφορὲς ἑλληνα ἀξιωματικοῦ - συνδέσμου.